

Filmowe obrazy szkoły

Pomiędzy ideologią,
edukacją a wychowaniem

Ewelina Konieczna

Filmowe obrazy szkoły

Pomiędzy ideologią,
edukacją a wychowaniem

The logo for 'impuls' features a stylized, curved line above the word 'impuls' in a lowercase, serif font.

Uniwersytet Śląski
Kraków – Katowice 2011

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011
© Copyright by Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzent:

dr hab. Piotr Zwierzchowski, prof. nadzw. UKW

Adiustacja:

Joanna Raczkowska

Korekta:

Aleksandra Bylica

Opracowanie typograficzne i projekt okładki:

Andrzej Augustyński

Na okładce fotosty z filmu *Czteryście batów (Les quatre cents coups)*

reż. François Truffaut, Francja 1959, udostępnione przez Filмотекę Narodową

Publikacja dofinansowana przez

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Druk i oprawa:

Sowa - druk na życzenie® www.sowadruk.pl tel. 022 431-81-40

ISBN 978-83-7587-617-8

Oficyna Wydawnicza „Impuls”

30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5

tel. (12) 422-41-80, fax (12) 422-59-47

www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl

Wydanie I, Kraków 2011

Spis treści

Wstęp 9

Część pierwsza

W kręgu ideologii, edukacji i wychowania

Zagadnienia teoretyczne

Rozdział pierwszy

Społeczne i polityczne aspekty ideologii 21

Pojęcie ideologii 21

Koncepcje państwa i ich związek z ideologią i polityką 26

Ideologia a religia 29

Określenie mitu politycznego 31

Rozdział drugi

Założenia ideowe dwudziestowiecznych nurtów politycznych

i ich wpływ na edukację 37

Ideologiczne funkcje nauczania i wychowania 37

Koncepcje konserwatywne i neokonserwatywne w edukacji 40

Ideologia liberalizmu w systemach oświatowych 43

Pedagogika nacjonalistyczna a pedagogika narodowa 45

Edukacja a ideologia komunistyczna 48

Faszycyzacja edukacji w okresie III Rzeszy 50

Socjalistyczna koncepcja oświaty 52

Anarchizm i pedagogika emancypacyjna 53

Demokratyzacja szkolnictwa 55

Nowa Prawica a jakość edukacji 57

Neoliberalna koncepcja edukacji 58

Rozdział trzeci

Ideologia, edukacja i wychowanie 61

Ideologie edukacyjne i wychowawcze 61

Koncepcja wychowania zorientowanego na osobę 66

Antypedagogika i wychowanie antyautorytarne 69

Przemoc symboliczna w edukacji 71

Mity pedagogiczne 75

Część druga
Ideologiczne, edukacyjne i wychowawcze konteksty
obrazów szkoły w kinie

Rozdział czwarty

Pojęcie ideologii w myśli filmowej	85
Krytyka ideologiczna	85
Ideologia a mit w teorii filmu	94

Rozdział piąty

Ideologie totalitarne w filmowych obrazach szkoły	99
Wprowadzenie	99
Korzenie totalitaryzmu (<i>Wizja lokalna 1901</i>)	101
Narodziny faszystów (<i>Niepokoje wychowanka Törlessa</i>)	106
Lekcja patriotyzmu (<i>Młody las</i>)	110
Życiowe wybory (<i>Limuzyna Daimler-Benz</i>)	113
Idee socjalistyczne w edukacji (<i>Dreszcze</i>)	116
„Czasem trzeba mówić nieprawdę” (<i>Cwał</i>)	121
Sprzeciw wobec zewnętrznego zniewolenia (<i>Ostatni dzwonek</i>)	125
Błąd w systemie (<i>Fala</i>)	128
Podsumowanie	132

Rozdział szósty

Obrazy przemocy symbolicznej i strukturalnej jako wyraz opresyjności szkoły i autorytarnej wychowania	135
Wprowadzenie	135
Pruskie wychowanie (<i>Dziewczęta w mundurkach</i>)	136
Wychowanie autorytarne i jego konsekwencje (<i>Biała wstążka</i>)	142
Pedagogika anarchistyczna (<i>Pała ze sprawowania</i>)	144
Szkolne kontestacje (<i>Jeżeli...</i>)	148
Represyjna edukacja w szkole katolickiej (<i>Złe wychowanie</i>)	152
Szykany i przemoc fizyczna (<i>Zło</i>)	155
Niespełnione nadzieje neoliberalizmu (<i>Słoń</i>)	159
Edukacja wielokulturowa w społeczeństwie demokratycznym (<i>Klasa</i>)	164
Spór o władzę (<i>Nasza klasa</i>)	169
Podsumowanie	172

Rozdział siódmy

Inicjacja i problemy z tożsamością jako wątki tematyczne filmów o szkole	175
Wprowadzenie	175
Rytuał inicjacji (<i>Piknik pod Wiszącą Skalą</i>)	177
Dojrzewanie społeczne i polityczne (<i>Zmory</i>)	183
Poszukiwanie tożsamości (<i>Europa, Europa</i>)	187
Podsumowanie	191

Rozdział ósmy

Uczeń – szkoła – rodzina. Obrazy społecznych i moralnych niepokojów	193
Wprowadzenie	193
Antypedagogika, czyli krytyka wychowania (<i>Czterysta batów</i>)	195
Fałszywe mity wychowawcze (<i>Abel, twój brat</i>)	199
Wychowanie do wartości (<i>Cudze listy</i>)	203
Wychowanie instrumentalne (<i>Męska sprawa</i>)	207
Chaos w wychowaniu (<i>Cześć, Tereska!</i>)	210
Podsumowanie	213

Rozdział dziewiąty

Marzenia o mądrym nauczycielu	217
Wprowadzenie	217
Rewolucjonista i bohater (<i>Pierwszy nauczyciel</i>)	220
Antyfaszysta w faszystowskim uniformie (<i>Szkoła podstawowa</i>)	222
Wychowanie w duchu <i>paidei</i> (<i>Pan od muzyki</i>)	225
Mit Wielkiego Nauczyciela (<i>Stowarzyszenie Umarłych Poetów</i>)	227
Nauczyciel w neoliberalnej rzeczywistości edukacyjnej (<i>Wszystko albo nic i Młodzi gniewni</i>)	234
Podsumowanie	239

Zakończenie	243
Bibliografia	255
Filmografia	271

Wstęp

Dla wielu ludzi szkoła stanowi źródło intensywnych emocji, indywidualnych dramatów, jest przestrzenią sentymentalną powracającą w dobrych lub złych wspomnieniach, miejscem, gdzie przeżywa się pierwsze sukcesy i porażki, rodzi się przyjaźń, miłość lub nienawiść, miejscem dającym poczucie bezpieczeństwa albo budzącym strach. Problemy edukacji i wychowania poruszane są w rozmaitych okolicznościach, szkoła jako znacząca część życia każdego człowieka obecna jest w codziennych rozmowach rodzinnych, towarzyskich czy zawodowych. W licznych utworach literackich autorzy powracają do lat szkolnych, by z dystansu przyrzeć się swoim wspomnieniom. Kino także podejmuje tematykę poświęconą edukacji szkolnej. Twórcy filmowi, wykorzystując szkołę jako miejsce bliskie doświadczeniu każdego widza i zarazem pełne dramaturgii, wpisują się w powszechny dyskurs o szkole. Filmowa szkoła często jawi się jako przestrzeń symboliczna, w której na równych prawach koegzystują dobro i zło, miejsce, gdzie przynosi się własne problemy, lęki, radości i nadzieje, a wynosi wiedzę, umiejętności i zachwyt nad światem lub traumę niezrozumienia i odrzucenia.

Wbrew pozorom szkoła podobnie jak więzienie nie jest zwłaszcza dziś tematem łatwym dla filmowca. Jest to bowiem miejsce, gdzie w pewnym sensie już wszystko było: wszelkiego typu rewolucje społeczne i obyczajowe, okrucieństwo wobec uczniów i nauczycieli, tłamszenie osobowości i niespodziewane rozkwitanie talentów¹.

W ponad stuletniej historii kina można odnaleźć wiele obrazów szkoły, co ciekawe filmy o tej tematyce pojawiają się po przełomie dźwiękowym (1926–1930). Kino nieme raczej nie opowiadało o szkole², trudno sobie bowiem wyobrazić po-

¹ E. Mazierska, *Szkoła w filmie: dżungla albo więzienie*, „Iluzjon” 1993, nr 2, s. 54.

² Ośmiominutowy pierwszy polski film fabularny pt. *Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura* z 1908 roku zawiera scenę rozgrywaną w szkole ludowej we Wrześni, nawiązującą do strajku szkolnego w 1901 roku (nauczyciel pisze na tablicy zdanie „Gott beschütze dich Gross Deutschland”, jeden z uczniów wymazuje dwa ostatnie słowa i wpisuje w zamian „Polska kochana”, za co zostaje uderzony przez nauczyciela i wyrzucony z klasy). Film powstał z inicjatywy żydowskiego producenta Mordechaja Towbina i został odnaleziony przez Małgorzatę i Marka

zbawione dialogu ekranowe przedstawienia problemów i konfliktów szkolnych. Choć filmom niemym zwykle towarzyszyła muzyka, imitacje dźwięków naturalnych oraz napisy komentujące akcję, to dostępne wówczas środki wyrazowe nie skłaniały twórców do podejmowania tematyki, która w dużej mierze wymaga wprowadzenia dialogów, słownego komentarza oraz uzupełnienia warstwy obrazowej o charakterystyczne dźwięki i hałasy dobiegające ze szkolnych klas.

Najciekawsze filmy o szkole, zdaniem Ewy Mazierskiej, powstawały w Europie. Na uwagę zasługuje tutaj zrealizowana w 1933 roku przez Jeana Vigo *Pała ze sprawowania* (*Zéro do conduite*), *Czteryście batów* (*Les quatre cents coups*) François Truffauta z 1959, *Samotność długodystansowca* (*The Loneliness of the Long Distance Runner*) z 1962, w reżyserii Tony'ego Richardsona, *Niepokoje wychowanka Törlessa* (*Der Junge Törless*) Volkera Schlöndorffa z 1966, *Pierwszy nauczyciel* (*Pierwszy uczeń*) Andrieja Konczalowskiego z 1966 roku³. W kinie hollywoodzkim można znaleźć wiele filmów, których miejscem akcji jest szkoła, istnieją również opracowania poświęcone tej tematyce. Filmowe przedstawienia szkoły są tematem podejmowanym najchętniej przez amerykańskich i brytyjskich badaczy współczesnej kultury – socjologów, antropologów oraz pedagogów. Ronald E. Chennault⁴, Roy Fisher, Ann Harris, Christine Jarvis⁵, Sussan Ellsmore⁶ oraz Robert Bulman⁷ analizują filmy hollywoodzkie oraz brytyjskie stanowiące reprezentację relacji nauczyciel – uczeń. Na gruncie polskim o filmowych portretach świata edukacji na przykładzie filmów anglosaskich pisał Piotr Zwierzchowski⁸, Marta Hauschild dokonała zaś analizy kilku polskich filmów o szkole w kontekście kina narodowego i wątków autobiograficznych⁹.

Współcześnie na ekranach kin obecne są obrazy odwołujące się do przestrzeni szkolnej; powodzeniem cieszą się między innymi takie filmy, jak francuska *Klasa* (*Entre les Murs*) Laurenta Centeta, estońska *Nasza klasa* (*Klass*) Ilmara Ra-

Hendrykowskich w 2000 roku we francuskim archiwum filmowym. Wyświetlanie filmu zostało zakazane przez carskie władze administracyjne, a pozwolenie wydano prawdopodobnie we wrześniu 1914 roku (pt. *Pruska kultura*). Zob. M. Hendrykowska, M. Hendrykowski, *Pierwszy polski film fabularny. „Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura”* (1908), „Kwartalnik Filmowy” 2009, nr 67–68.

³ E. Mazierska, *Szkoła w filmie...*, op. cit.

⁴ R.E. Chennault, *Hollywood Films about Schools: Where Race, Politics, and Education Intersect*, Palgrave Macmillan, New York 2006.

⁵ R. Fisher, A. Harris, C. Jarvis, *Education in Popular Culture: Telling Tales on Teachers and Learners*, Chapman & Hall, New York 2008.

⁶ S. Ellsmore, *Carry on, Teachers! Representations of the Teaching Profession in Screen Culture*, Trentham Books, Stoke-on-Trent 2005.

⁷ R. Bulman, *Hollywood Goes to High School: Cinema, Schools, and American Culture*, Worth Publishers, New York 2004.

⁸ P. Zwierzchowski, *Piękny sen pedagoga. Literackie i filmowe portrety świata edukacji*, Rabid, Kraków 2005.

⁹ M. Hauschild, *Pokolenia z inicjatywą i zdrada historii. Polskie filmy o szkole jako narodowa autobiografia* [w:] T. Lubelski, M. Stroński (red.), *Kino polskie jako kino narodowe*, Korporacja ha!art, Kraków 2009.

aga – obydwu z 2007 roku, czy niemiecki film *Fala* (*Die Welle*) w reżyserii Denisa Gansela (2008). W 2009 roku do dystrybucji kinowej ponownie wprowadzono *Czteryście batów* i zrealizowany przez Jana Svěráka w 1991 roku film *Szkoła podstawowa* (*Obecná škola*). Niewątpliwie, problemy edukacji i wychowania budzą nieustanne zainteresowanie filmowców oraz widzów, a filmy „szkolne” wpisują się w społeczną historię kina, jego recepcji i związków z rzeczywistością społeczną. Różne sposoby prezentacji tego tematu stanowią wyraz aprobaty bądź krytyki zjawiska; szkoła filmowa wykorzystywana jest jako nośnik różnorodnych znaczeń i służy najczęściej do przedstawienia krytycznej wizji współczesności bądź demaskowania patologii systemu społecznego. Może też stanowić odzwierciedlenie społecznych i moralnych niepokojów, lęków i nadziei, równocześnie ukazując stosunek autorów do aktualnych zdarzeń.

Znaczna część filmów ze szkołą w tle, podobnie jak większość filmów w całej historii kina, przepełniona jest ideologią, a te, które są pozornie neutralne i obiektywne, przeważnie służą ideologii dominującej bądź jej krytyce. Ponadto w filmach, nie tylko tych o szkole, rzeczywistość ideologiczna często miesza się z mityczną, motywy mityczne przenikają do ideologii, a idee upodobniają się do mitu, który może je współkształtować. Sztuki wizualne, w tym również kino, mają szczególnie predyspozycje do ukazywania wizualnych aspektów ideologii i mitu przez wykorzystywanie powtarzalnych archetypów ukształtowanych zarówno przez myśl mityczną, jak i ideologię¹⁰. Tematyka szkolna w kinie często jest pretekstem do rozważań ideologicznych, do poruszania problemów społecznych i politycznych, o których nie chce się lub nie wolno z różnych przyczyn mówić wprost. Interesujące jest również zagadnienie wykorzystywania i współtworzenia przez kino mitów o szkole oraz pytanie o funkcje, jakie spełnia mit w tych filmach. Warto się również zastanowić nad genealogią filmów mówiących o represyjnym wychowaniu, absurdach systemu edukacyjnego, o buncie, objawiającym się przez przemoc, wymagającym refleksji nad jego przyczynami, celami oraz formami.

Problem wizerunku szkoły w kinie nie mógłby zostać omówiony w oderwaniu od nauk społecznych i pedagogicznych, specyfika filmów poświęconych szkole stanowi bowiem złożony problem, wymagający analizy tego zagadnienia w kontekście różnorodnych uwarunkowań historycznych, kulturowych, polityczno-społecznych i pedagogicznych. Celem podjętych w książce rozważań jest sprawdzenie wpływu, jaki na kształtowanie obrazu szkoły w kinie ma ideologia oraz zależny od niej system wychowania, obowiązujący w czasie i miejscu realizacji, a także akcji filmu. Zasadniczym problemem niniejszego opracowania jest wyodrębnienie oraz interpretacja związków pomiędzy obrazami szkoły w kinie a ideologiami politycznymi i edukacyjnymi. Przedmiotem badań są wybrane fabularne filmy aktorskie (z pominięciem filmów dokumentalnych i animowanych)

¹⁰ Por. S. Hrebenda, *Mityczne aspekty ideologii* [w:] J. Świeca (red.), *Między realizmem a utopią: świadomościowo-ideologiczne i polityczne przesłanki pokoju i demokracji na przełomie XX i XXI wieku oraz ich historyczne uwarunkowania*, Wyd. UŚ, Katowice 1998, s. 131.

zrealizowane w Polsce i innych krajach Europy, Stanach Zjednoczonych i Australii (ze względu na europejskie i północno-amerykańskie korzenie) w latach 1931–2009. Ze względu na odmienne od ukształtowanych w kulturze Zachodu realia kulturowe i społeczno-polityczne kształtujące tutejsze systemy oświatowe, w pracy nie omówiono filmów zrealizowanych w krajach Ameryki Południowej, Afryki, Azji i Bliskiego Wschodu. Wymagałoby to bowiem odrębnego, pogłębionego opracowania, z uwzględnieniem szerokiego i swoistego dla każdego z państw kontekstu kulturowego, społeczno-politycznego, pedagogicznego oraz problemu kolonializmu i postkolonializmu.

Wybór filmów uwarunkowany jest również celem poszukiwań badawczych, dlatego analizie poddano przede wszystkim klasyczne oraz cieszące się popularnością i uznaniem krytyki bądź publiczności filmy, w których dodatkowo można odnaleźć ideologiczne i pedagogiczne odwołania. Wiele, zwłaszcza starszych filmów, to uznane dzieła światowej kinematografii, inne zaś to filmy współczesne, które nie mają takiego statusu, ale są ważne, ze względu na zakres społecznego oddziaływania. Jednym z kryteriów wyboru filmów był również czas ich powstania obrazujący klimat epoki; stąd w opracowaniu znalazły się filmy reprezentatywne zrealizowane w kilku dekadach: w latach trzydziestych XX wieku – okresie ważnym ze względu na umacnianie się w Europie ideologii totalitarnych; w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych – czasie rodzenia się i rozwoju kontestacji społecznych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ważny jest z kolei dla filmów polskich o tematyce szkolnej, z uwagi na eskalację niepokojów społecznych prowadzących do transformacji ustrojowej w 1989 roku. W latach osiemdziesiątych, w czasach konserwatywno-liberalnej prezydentury Ronalda Reagana, powstały w Stanach Zjednoczonych liczne filmy, których centralne postaci stanowili charyzmatyczni nauczyciele. Następna dekada zrodziła obrazy szkoły ilustrujące przemiany społeczne w krajach Europy Środkowej. Natomiast filmy powstałe już w XXI wieku oddają nastroje i lęki współczesnego społeczeństwa. W rozważaniach swych nie zajmuję się hollywoodzkimi filmami i serialami z nurtu *teen flicks*, wykorzystującego wątki charakterystyczne dla gatunków kina popularnego oraz kultury popularnej kształtowanej przez media, odgrywającej ważną rolę w kreacji wizerunków uczniów, nauczycieli i procesu edukacji.

Podążając tropem tematów filmów, szczególną uwagę zwracam na sposoby obrazowania filmowego uwikłanego w perspektywę społeczno-historyczną, którą warunkuje zarówno czas akcji filmu, okres jego powstania, jak i cel realizacji podjęty przez twórcę. W filmach o szkole czas powstania filmu jest czasem jego akcji bądź powrotem do przeszłości; badania wymaga zatem cel odwoływania się do przestrzeni historycznej i odległego w czasie systemu wychowania. Patrząc na dorobek europejskiej, amerykańskiej i australijskiej kinematografii, można zauważyć, że najstarszą epoką historyczną, do której odwołują się twórcy, jest przełom XIX i XX wieku. Filmy najdalej sięgające do przeszłości kultury i historii wychowania to między innymi: *Piknik pod Wiszącą Skalą* (*Picnic at Hanging Rock*)

Petera Weira (1975), *Wizja lokalna 1901* Filipa Bajona (1980), *Młody las* Józefa Lejtesa z 1934 roku, *Niepokoje wychowanka Törlessa* (*Der Junge Törless*) Volkera Schlöndorffa (1966), *Pała ze sprawowania* (*Zéro de conduite*) Jeana Vigo (1933) czy *Dziewczęta w mundurkach* (*Mädchen in Uniform*) Leontine Sagan (1931).

Różne są tematy filmów o szkole i różne sposoby prezentacji obecnych w nich problemów. Może to być: poszukiwanie własnego miejsca w świecie, rywalizacja, kłopoty miłosne, ofensywa ideologiczna i opis strategii oporu wobec dominującego modelu ideologicznego, ideologia i mit władzy, problemy edukacji związanej z przemocą symboliczną i strukturalną, demaskacja indoktrynującej roli szkoły, sprzeciw wobec dehumanizującego skoszarowania w społeczeństwie opartym na hierarchicznych strukturach dominacji, demaskowanie patologii systemu, ironia wobec hipokryzji państwa i ideologizacji życia społecznego. Zazwyczaj są to filmy o młodziży, która przeciwstawia się konserwatywnym wartościom, opowiedziane w formie dyskursu parabolicznego pełnego obrazów-metafor, uzupełnione o społeczno-polityczną kontekstualizację. Większość filmów, których akcja rozgrywa się w środowisku szkolnym, opowiada o młodych ludziach w okresie dojrzewania, co stwarza wiele możliwości interpretacyjnych. Pełen niepokojów i rozterek czas dorastania wydaje się interesujący dla filmowców, może bowiem służyć zobrazowaniu problemów nie tylko psychologicznych i pedagogicznych, lecz także kulturowych i społecznych.

Ideologia ma ogromne znaczenie dla edukacji, a konkretna postawa światopoglądowa, np. liberalizm, konserwatyzm, socjalizm czy faszyzm, zawiera w sobie określony model obywatela, swoisty portret ideologiczny, uwzględniający aspekt historyczny, socjologiczny, polityczny i ekonomiczny. Edukacja jest dobrym sposobem na formowanie i reprodukcję osób o preferowanych przez ideologię cechach. Ideologia, definiowana jako charakterystyczny dla jakiejś grupy system przekonań, dostarczający wytycznych do działań podejmowanych przez tę grupę, stanowi teoretyczne uzasadnienie dla poglądów, dążeń, programu i działań danej zbiorowości. Od czasów oświecenia, czyli od XVIII wieku, społeczeństwa i jednostki żyją w świecie zdominowanym przez ideologię, a powstanie państw narodowych i idei nacjonalizmu przyczyniło się do zdominowania państwowego zinstytucjonalizowanego systemu oświaty przez ideologiczne postawy i programy¹¹. Kino nie pozostało obojętne wobec tego zjawiska i zajmuje się jego komentowaniem, tworząc różnorodne obrazy szkoły, pozostające w związku z rzeczywistością społeczno-polityczną i stanowiące interesującą diagnozę współczesności.

Coraz częściej uświadamiamy sobie, że nie ma ucieczki od ideologii. Nasz odbiór świata jest uwarunkowany ideologicznie [...]. Dlatego tak fascynujące jest rozpoznawanie mechanizmów oddziaływania ideologii, tych jawnych i ukrytych¹² –

¹¹ Por. G.L. Gutek, *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, tłum. A. Kacmajor, A. Sujak, GWP, Gdańsk 2003, s. 142–144.

¹² T. Rutkowska, *Ideologia i film* (*Od redakcji*), „Kwartalnik Filmowy” 2005, nr 49–50, s. 4.

pisze Teresa Rutkowska. Mirosław Przylipiak natomiast ostrzega:

[...] pojęciu ideologii nadaje się tak szerokie znaczenie, że w istocie oznacza ono kulturę albo światopogląd, że na skutek tej szerokości staje się nieoperacyjne, że totalizuje ogląd filmów, podciągając wszystko pod ten sam monotony schemat interpretacyjny, który anihiluje fundamentalne nieraz różnice, także ideologiczne, pomiędzy filmami¹³.

Przywoływane w książce pojęcia ideologii, mitu, władzy, przemocy symbolicznej czy instytucji społecznej obecne są w badaniach kulturowych (*cultural criticism*), które nie mają dokładnie sprecyzowanej, wyraźnej metody. Ich przedmiotem jest szeroko rozumiana kultura, a do analizy różnych przestrzeni kultury wykorzystywane są założenia semiotyki, feminizmu, postkolonializmu, dekonstrukcji, psychoanalizy. Badania kulturowe zajmują się przede wszystkim wpływem dyskursu na postrzeganie rzeczywistości, która ulega fikcjonalizacji, a podstawowe pytania dotyczą związków dzieła z kontekstem kulturowym – wartościami obecnymi w tekście, instytucjami społecznymi i praktykami symbolicznymi. Wybitnymi przedstawicielami tej postawy badawczej byli między innymi: Raymond Williams, Richard Hoggart, Stuart Hall oraz skupieni wokół czasopisma filmowego „Screen” – Stephen Heath, Colin McCabe, Jacqueline Rose, a także Pierre Bourdieu, Roland Barthes, Louis Althusser i Michel Foucault¹⁴. W niniejszym opracowaniu powołuję się na koncepcje kilku spośród wymienionych autorów. Większość badaczy zajmujących się ideologią w obrębie badań kulturowych wiąże ją z pojęciem władzy, twierdząc, że ideologii nie powinno się ograniczać do kwestii klasy społecznej, tylko można ją rozumieć jako światopogląd grupy dominującej lub dowolnej grupy społecznej uzasadniający jej działania (także podtrzymujący władzę grupy dominującej) i przeciwstawiony prawdzie lub jako światopogląd grupy dominującej lub dowolnej grupy społecznej uzasadniający jej działania (i podtrzymujący władzę grupy dominującej), który nie jest przeciwstawiony prawdzie. „[...] może on jednak być stale stwarzany na nowo, co oznacza, że jego akceptacja nie jest nieuchronna”¹⁵. Tak rozumiana ideologia nie jest wyłącznie narzędziem dominacji, ale zbiorem dyskursów wpływających na stosunki władzy na wszystkich poziomach stosunków społecznych¹⁶.

Pierwsza część książki stanowi umocowane w naukach społecznych i pedagogicznych wprowadzenie wyjaśniające zasadność przyjętego kierunku badań oraz interpretacji filmów w kontekście uwarunkowań ideologicznych, edukacyjnych i wychowawczych. Odwołując się do nauk społecznych, w rozdziale pierwszym omówiono pojęcie ideologii, koncepcje państwa i ich związek z ideologiami

¹³ M. Przylipiak, *Poetyka kina dokumentalnego*, Wyd. UG – Wyd. PAP, Gdańsk – Słupsk 2004, s. 87.

¹⁴ Por. A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury w XX wieku: podręcznik*, Znak, Kraków 2009, s. 521–540.

¹⁵ C. Barker, *Studia kulturowe: teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Wyd. UJ, Kraków 2005, s. 97–98.

¹⁶ *Ibidem*.

i polityką, relacje między ideologią a religią oraz kategorię mitu politycznego. W rozdziale drugim zaś przedstawiono założenia ideowe wybranych (ze względu na ich obecność w analizowanych w drugiej części książki filmach) dwudziestowiecznych nurtów i doktryn politycznych oraz omówiono ich wpływ na edukację.

Moim zamiarem nie było szczegółowe omówienie bogatej literatury obejmującej różnorodne teorie oraz współczesne prądy i kierunki pedagogiczne. Uwzględniając przydatność zagadnień istotnych dla interpretacji wybranych filmów, w rozdziale trzecim skupiłam się na rozważaniach na temat podstawowych ideologii edukacyjnych i wychowawczych oraz wybranych koncepcji wychowania (np. personalizmu i antypedagogiki), a także przedstawiłam problem przemocy symbolicznej oraz związków edukacji z mitami – zagadnień ważnych z perspektywy podjętych badań. Pojęcia ideologii, edukacji i wychowania, kluczowe dla rozpatrywanej problematyki, przenikają się wzajemnie i pojawiają się w różnych konfiguracjach. Ze względu na mnogość istniejących koncepcji, konieczna była selekcja nurtów obecnych w myśli pedagogicznej i wybór tych, które będą funkcjonalne wobec przedmiotu badań. Część teoretyczna pracy, poświęcona pojęciom ideologii, edukacji i wychowania, nie wyczerpuje tematu szeroko opisanego w licznych opracowaniach politologicznych, socjologicznych, pedagogicznych, ale stanowi niezbędny kontekst do interpretacji filmów o tematyce szkolnej.

W części badawczej książki omówiono filmy, w których ideologiczne problemy edukacji i wychowania zostały ukazane w przestrzeni szkoły. Interpretacja wybranych filmów poprzedzona jest, zawartą w rozdziale czwartym, krótką refleksją teoretyczną, osadzającą podjętą problematykę na gruncie krytyki ideologicznej w badaniach filmoznawczych. Rozdział piąty ilustruje obecność ideologii totalitarnych w systemach oświatowych, które można odnaleźć w wybranych polskich i niemieckich utworach filmowych, pochodzących z różnych okresów i odwołujących się do określonego czasu historycznego. Filmy o szkole mogą prezentować różne formy przemocy symbolicznej i strukturalnej, która prowadzi do wzmacniania i utrwalania przemocy realnej i symbolicznego zniewolenia w sferze wartości. To z kolei stanowi przyczynę niechęci uczniów wobec szkoły i rodzi frustrację, przemoc, opór i bunt, co zostało zobrazowane w rozdziale szóstym, w którym omówiono również konsekwencje proponowanego przez instytucje szkolne i kościelne wychowania autorytarnego. Rozważania zawarte w rozdziale siódmym skupiają się na inicjacji i problemach z tożsamością kulturową, społeczną, narodową i seksualną młodego człowieka w okresie dojrzewania. Kolejny obszar badawczy, analizowany w rozdziale ósmym, dotyczy obrazowania relacji pomiędzy uczniem, szkołą a rodziną. Filmy opisujące relację dziecko – szkoła – rodzina, dotykając systemu edukacyjnego, skupiają się na psychologii dziecka i tworzeniu portretów emocjonalnych. Ukazywanie związków pomiędzy dziećmi, nauczycielami a rodzicami wykorzystywane jest często do portretowania ludzi wykluczonych i odrzuconych przez społeczeństwo, jak również osób młodych, mających problemy w porozumieniu ze światem i znalezieniu w nim własne-

go miejsca. Jako że wiele filmów o szkole skupia się na prezentacji wizerunku nauczyciela, rozdział dziewiąty opracowania koncentruje się na filmowych sylwetkach pedagogów, które stanowią nośniki różnorodnych znaczeń i wyrażają tęsknotę za idealnym i mądrym wychowawcą.

Omawiane w kolejnych rozdziałach problemy dotyczące: ideologicznego zniewolenia, przemocy symbolicznej (wyrażającej opresyjność szkoły), wychowania autorytarnego, adolescencji, relacji uczeń – nauczyciel – rodzina, jak również zagadnienia związane z postacią pedagoga – obecne są w większości omawianych filmów, wzajemnie się przenikając i uzupełniając. Trudno się ograniczyć wyłącznie do jednego, wybranego aspektu filmu, w każdym można bowiem odnaleźć większość z wyodrębnionych tematów i wątków. Interpretując poszczególne obrazy, starałam się powoływać na informacje zawarte w części teoretycznej pracy. Zależało mi jednak na uniknięciu zbędnych powtórzeń i skupieniu się przede wszystkim na omawianym filmie. Na interpretację filmów wpłynęło przyjęcie określonych założeń metodologicznych z kręgu nauk pedagogicznych, społecznych i filmoznawczych.

Filmy o szkole poruszają problemy ideologizacji edukacji i wychowania na terenie szkoły, co zostało zasygnalizowane w tytule oraz podtytule książki. Rozdzielenie pojęcia edukacji i wychowania ma swoje uzasadnienie w myśli pedagogicznej, gdzie „edukacja” jest terminem określającym przede wszystkim proces nauczania, a „wychowanie” nie zawsze wiąże się z nauczaniem szkolnym, choć zdarza się, że pojęcia te stosowane są zamiennie. Moim zamiarem nie było opracowanie leksykonu filmów skupiających się na szkole ani historyczno-filmowe podejście do kina podejmującego tę tematykę. Przyjęta w książce perspektywa kompozycyjna opiera się na wyborze, przedstawieniu i analizie problemów zilustrowanych w proponowanych filmach, uzupełnionej o niezbędne konteksty edukacyjne, wychowawcze, społeczne i polityczne. Szczególną uwagę poświęcam filmom europejskim, zarówno tym klasycznym, jak i współczesnym, ze względu na obecny w nich dyskurs odwołujący się do różnorodnych aspektów prezentowanych zagadnień. W każdym rozdziale omówiono kilka filmów ilustrujących główny odnaleziony w nich problem i przywołano dodatkowo te obrazy, w których pojawia się podobna tematyka. Niektóre kwestie zostały tylko zasugerowane, ponieważ towarzyszący im szeroki kontekst historyczny, polityczny i kulturowy wymaga osobnych, pogłębionych badań, wykraczających poza przedmiot niniejszego opracowania.

Celem podjętych badań był wybór i interpretacja filmów podejmujących temat ideologicznych aspektów edukacji i wychowania w instytucjach edukacyjnych i wychowawczych (szkołach podstawowych i średnich, z pominięciem uczelni wyższych, które – zgodnie z założeniami psychologii rozwojowej – zajmują się edukacją ludzi dorosłych). W książce zaproponowano określony kierunek badań – jeden z wielu możliwych – prezentujących zdystansowane spojrzenie na nurt kina opowiadającego o szkole. Mam nadzieję, że zdołałam przedstawić naj-

ważniejsze problemy edukacyjne, wychowawcze, społeczne i polityczne obecne w wybranych filmach i choćby częściowo spełnić oczekiwania Czytelnika, biorącego do ręki tę książkę.

*

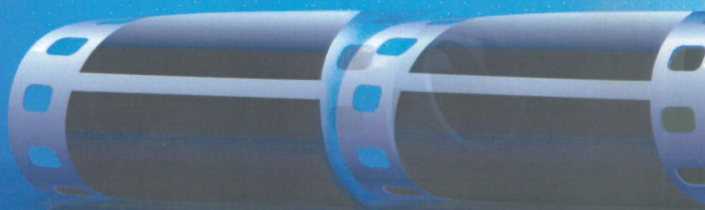
Chciałabym podziękować osobom, bez pomocy których ta książka by nie powstała. Pragnę wyrazić ogromną wdzięczność Profesor Ewelinie Nurczyńskiej-Fidelskiej za inspirację, wskazówki i niezwykłą życzliwość. Dziękuję za cenne rady Profesor Katarzynie Olbrycht, zachęcającej mnie nieustannie do pracy nad książką. Serdecznie dziękuję Profesorowi Piotrowi Zwierzchowskiemu, który zechciał zrecenzować tę książkę i przyczynił się do nadania jej ostatecznego kształtu. Wielkie wsparcie stanowiły również komentarze i sugestie Profesora Marka Haltofa, a także uwagi oraz pomoc Doktora Bogusława Dziadzi.

Ewelina Konieczna jest adiunktem w Zakładzie Edukacji Kulturalnej Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, autorką książek *Horyzonty kultury filmowej* (2004, razem z Bogusławem Dziadzią) oraz *Baśń w literaturze i w filmie* (2005).

Filmowe obrazy szkoły to temat bardzo słabo opracowany w polskim piśmiennictwie zarówno filmowym, jak i pedagogicznym, tymczasem jest on bardzo interesujący dla obu tych dyscyplin. Wypełnienia tej luki podjęła się Ewelina Konieczna [...]. Podtytuł wyraźnie wskazuje na intencje towarzyszące Autorce i określa zawartość pracy, nie ograniczając wszakże jej zakresu. Konieczna analizuje filmowe obrazy szkoły w kontekście ideologii politycznych i edukacyjnych, biorąc pod uwagę różne perspektywy ideologiczne, edukacyjne i filmowe. Dzięki temu nakreślony przez nią obraz jest pełniejszy.

Jestem przekonany, że książka Eweliny Koniecznej [...] będzie pożyteczną lekturą zarówno dla filmoznawców, jak i pedagogów, ale również dla szerokiego grona osób zainteresowanych filmowymi wizerunkami szkoły, choćby nauczycieli i studentów, stając się cenną pozycją w dydaktyce uniwersyteckiej.

Fragment recenzji dr. hab. Piotra Zwierzchowskiego, prof. nadzw. UKW

impuls

Zamówienia prosimy kierować na adres:
Oficyna Wydawnicza „Impuls” – Dział Handlowy
tel./fax: (12) 422 41 80, 422 59 47
e-mail: impuls@impulsowicyna.com.pl
www.impulsowicyna.com.pl